

STEFAN HEDLUND

Att reformera den reellt existerande socialismen – erfarenheter och lärdomar

Stefan Hedlund fortsätter här den diskussion av de sovjetiska ekonomiska reformförsöken som han inledde i föregående nummer.

I denna artikel presenteras Sjatalinplanen. Den jämförs med den hittills framgångsrika polska "Big Bang" och med de tidigare, inte särskilt fruktbara, ungerska ansträngningarna.

Ett framträdande kännetecken för de senare årens utveckling inom det forna "östblocket" är att begreppet "marknadsekonomi" för många östeuropéer i allt högre grad har kommit att bli till ett slags "Sesam, öppna Dig", till en magisk besvärjelse som snabbt och lätt skall komma att vända misär och elände till välstånd och överflöd. Denna tendens har varit särskilt stark under det senaste halvåret, då även officiella sovjetiska företrädare på allra högsta nivå äntligen har tagit bladet från munnen. I stället för att tala realsocialistiskt tungomål, om "socialistisk" eller "reglerad" marknad, har nu allt fler ledande sovjetiska ekonomer kort och gott erkänt att det är marknadsekonomi av västerländskt snitt som gäller.

I den mån det över huvud taget längre finns någonting i Östeuropas halsbrytande omvandling som kan förvåna, är detta ett häpnadsväckande erkännande, vars ideologiska implikationer verkligen förtjänar att begrundas. Särskilt intressant blir det dessutom mot bakgrund av att vi, som ett slags pendang till denna utveckling, kan konstatera att även den all-

männa opinionen i Sverige i allt högre grad har kommit att genomsyras av en tilltro till marknaden som för bara något decennium sedan skulle ha varit helt omöjlig att ens tänka högt.

Visserligen finns fortfarande en del motståndsfickor, från vilka man med diverse krystade och ibland nästintill lyteskomiska argument söker hävda att människorna i Öst inte alls vill ha marknadsekonomi, att allt det som nu är på väg att hända egentligen är en komplott från kapitalets och den internationella storfinansens sida, och att ansvarskännande krafter i Väst borde mobiliseras för att hindra det förestående rofferiet, men detta kan vi för tillfället lämna därhän.

Betydligt mer intressant är att marknadsekonomins plötsliga popularitet i Öst kanske inte alltid genomsyras av en lika djup förståelse av vad det egentligen är man vill eller bör göra, och vad priset för omställningen kommer att bli. (Paradoxalt nog tycks denna brist på insikt om marknadens inre väsen delas av många grupper inom vänstern i vårt eget land, om än slutsatserna är väsentligen annorlunda.) Denna observation är av central betydelse, ty den antyder något av de svårigheter man i Öst kommer att ställas inför under övergången till den hett åtrådda marknadsekonomin, under den fas då gamla fördelningssystem och produk-

Professor STEFAN HEDLUND är verksam vid Institutionen för öststatsstudier, Uppsala universitet.

tionsstrukturer monteras ned och nya mödosamt bygges upp.

För att till fullo kunna förstå den renodlade marknadsekonomin dragningskraft, den nästintill religiösa tillit man på många håll hyser till en fullständig avreglering och privatisering som bas för den ekonomiska politiken, och till en stram kontroll över penningmängdens expansion som enda ekonomisk-politiska instrument, måste vi också sätta oss in i vilka tidigare erfarenheter av misslyckade försök till reformer inom de realsocialistiska systemen som dagens nyliberala reformatorer har med sig i sitt eget intellektuella bagage.

Endast härigenom kan vi förstå den mycket starka aversion man i dessa länder hyser mot allt tal om statligt ägande, om statliga transfereringssystem, om statlig styrning av ekonomin, och om en stark offentlig sektor. För dem som trott på en bred "socialdemokratisering" av det gamla Östeuropa är det väl värt att begrundade följande förkastelsedom över det gamla systemet, uttalad av den internationellt välkände ungerske ekonomen János Kornai:

"Mat tillhandahölls av stora livsmedels-truster; människorna bodde i hyrda lägenheter i stora hyreskaserner; man var beroende av kollektiva transporter; sjuka vårdades på sjukhus, barn placerades på dag- och fritidshem, osv. Denna modell visade sig vara både extrem och ensidig."

Mot bakgrund av aktuell svensk debatt kring den offentliga sektorn, ger denna Kornais dom inte bara ett något surrealistiskt intryck. Den illustrerar också det mycket stora ideologiska gap som nu är på väg att öppnas mellan oss och våra fattiga grannar i Öst. Efter de fyra öststaternas långa rockad åt höger, riskerar den svenska ekonomin att snart stå som sista utpost åt vänster, åtminstone bland de ekonomier som fortfarande fungerar.

Låt oss med denna reflektion i bagaget övergå till att närmare studera några av

de erfarenheter som hittills har samlats kring försök till reformer av den reellt existerande socialismen.

Ungerns surrogatreform

Nya favoriter

Under tiden fram till Berlinmurens fall, och den därmed förknippade demokratiska "revolutionen" i Östeuropa, var det närmast oundgängligt att varje diskussion kring praktiska erfarenheter av försök att förändra den stalinistiska kommandoekonomin förr eller senare, på ett eller annat sätt, skulle komma in på den "Nya ekonomiska mekanism" (NEM) som från januari 1968 hade utgjort kärnan i ungerska ekonomers försök att få ordning på den egna ekonomin. Trots att deras entusiasm genomgående har mötts av betydande skepsis från ungerska kolleger, har västerländska bedömare med fascination följt och utvärderat detta reformarbete, allt under antagande av att det var i Ungern man kunde finna den ekonomiska "reformverkstad" där nya grepp kunde prövas, och där mindre ideologiska avsteg kunde tolereras.

Mot bakgrund av dagens radikala omvandlingsprocesser har allt detta förändrats. Den tidigare reformkommunistiska ungerska politiken framstår nu betydligt mer som en illustration av gränserna för partiella reformförsök, än som ett föregångsexempel att lära av och bygga vidare på. I Ungerns plats som föredöme och inspirationskälla kommer nu den mycket radikala polska reformpolitik som den alltid lika förträffliga tidskriften *The Economist* med en liknelse från astronomin har döpt till *Poland's Big Bang*.

Innan vi övergår till att närmare studera detta tilltänkta systemskifte, skall vi dock först se något på just de ungerska erfarenheterna av reformer inom systemet, ty även om Ungern numera i stor utsträckning har förlorat sin tidigare plats i fokus för allas uppmärksamhet, finns här

icke desto mindre vissa grundläggande lärdomar att dra, lärdomar som kan hjälpa oss att förstå varför det nu är just krav på ett *systemsifte* som har kommit att dominera debatten.

Privat sektor på undantag

En sådan lärdom hänför sig till den privata sektor som, åtminstone för den tillfällige besökaren, har fått Ungern att framstå som så annorlunda än övriga öststater, som "den gladaste baracken i lägret". Utåt sett har privat företagsamhet svarat för god livsmedelsförsörjning och för i allmänhet välfyllda butiker, men även bakom fasaden har den privata sektorn burit en tung börda, som stöd för de ibland groteskt ineffektiva statliga industrikollosserna. Vid närmare betraktande pekar dock erfarenheterna av denna verksamhet i två ytterligare riktningar, som bägge antyder att priset för det privata stödet har varit mycket högt.

Till att börja med har stimulanser till småskalig privat verksamhet tjänat som en frälsarkrans för de statliga industrikollosserna, ungefär på samma sätt som det privata näringslivet i Sverige har fått bära bördorna för den ofantliga sektorn. Genom att i de statliga kolossernas periferi tillåta vissa mindre former av privat verksamhet har ett folkligt missnöje med den statliga sektorns brister kunnat avledas. De individer som skulle varit mest benägna att protestera, har givits en möjlighet att utträda, varigenom intensiteten i potentiella krav på förändringar har kunnat reduceras. De byråkratiska kolosserna kan ostört fortsätta sin lugna och ineffektiva tillvaro, till en kostnad som har fått bäras av samhällsekonomin som helhet.

Till detta skall dessutom läggas att den privata sektorns existens har givit individerna en extra försörjningskälla, varmed lönerna i den statliga sektorn har kunnat hållas *under* existensminimum. Individen har först varit tvungen att fullgöra sitt statliga arbete, och därefter, för att klara

försörjningen, måst ha ett eller flera extraknäck. Konsekvenserna av detta dubbel- och trippelarbete har av ungerska sociologer beskrivits i termer av en "social brutalisering", som en så tung arbetsbörda att man inte längre haft tid eller kraft att upprätthålla normala mänskliga relationer till sin omedelbara omvärld.

Mot denna bakgrund är det lätt att uppfatta statliga företag som i dubbel bemärkelse parasitära, detta kanske i synnerhet om man vet att vävlönade chefsbefattningar, med blygsamma krav på kompetens, har erbjudit en lukrativ födkrok för partieliten och dess anförvanter. Dagens krav på omfattande privatiseringar måste oundgängligen ses mot denna bakgrund.

Simulerade marknader

En annan viktig lärdom att dra av den ungerska erfarenheten är att simulerade marknader aldrig kan fungera lika väl som riktiga marknader. I stället för att öppna gränserna till världsmarknaden, och sträva efter att göra den egna valutan konvertibel, sökte man i Ungern med olika komplicerade regelsystem skapa "världsmarknadsliknande" förhållanden för inhemska producenter. Företag som sålde på världsmarknaden underkastades regelsystem som satte deras priser på hemmamarknaden i relation till de marginaler man kunde få på världsmarknaden, medan företag som inte hade någon export underkastades än mer komplicerade system, där prissättning relaterades till "likartade" produkter på världsmarknaden.

Det som verkligen hade behövts var "riktiga" priser, sådana som finns på världsmarknaden, och "riktig" konkurrens, sådan som inte går att slingra sig undan genom att ringa departementet och begära undantag eller särbehandling. De surrogat som kom i stället kunde inte föda annat än ytterligare en tungrodd kontrollbyråkrati. Dessa erfarenheter får utgöra bakgrund till dagens krav på "riktig"

marknadsekonomi, utan omsvep och statlig inblandning.

Byråkrati och förhandlingsekonomi

En tredje lärdom är att man inte kan skapa en ny ekonomisk politik utan att samtidigt också skrota den byråkrati som handhade den gamla politiken. När man i Ungern 1968 avskaffade den centrala planeringens tvingande natur, liberaliserade prisbildningen och gav företagen ett större inflytande över sina investeringar, undlät man att samtidigt skrota den gamla kontrollbyråkratin. En direkt konsekvens av denna halvmesyr var att det uppstod vad Kornai har kallat ett "dualt beroende", en situation där företag underkastades dels ett fortsatt *vertikalt* beroende av myndigheter, dels ett tillkommande *horisontellt* beroende av kunder och av andra företag.

I konflikten mellan dessa två typer av beroenden visade sig arvet från det förflutna vara starkast. I en synbar paradox blev det företagsledarna som kom att bjuda det största motståndet mot reformatorernas propåer om ett decentraliserat beslutsfattande och om ökade inslag av marknadsstyrning. För företagsledarna framstod ett fortsatt samarbete med byråkratin, enligt invanda krav och spelregler, som den rationella strategin, och ju fler som tänkte på detta vis desto större måste naturligtvis riskerna bli för de pionjärer som valde att i stället söka spela på marknadens villkor.

Så länge förhandlingsekonomin byråkratiska bastioner stod orubbade, kunde den motstå alla angrepp från marknadens krafter. Dagens krav på fullständig avreglering och skrotning av i stort sett all annan statlig verksamhet än den penningmängdskontrollerande måste i sin tur ses mot denna bakgrund.

Systemskifte

Efter tjugo års intensivt reformarbete kunde ungerska ekonomer vid åttiotalets

slut konstatera, att landets ekonomi fortfarande intog ungefärligen samma position i den realsocialistiska ligan som man hade gjort då den Nya ekonomiska mekanismen introducerades – bättre än Sovjet och Polen men sämre än DDR och Tjeckoslovakien. Med en mycket typiskt ungersk/centraleuropeisk kommentar skulle man kunna säga – vilket många faktiskt också har gjort – att NEM åtminstone inte hade förvärrat situationen.¹

Den helt fundamentala insikt som vid denna tid präglade i synnerhet polsk och ungersk reformdebatt, var att det inte längre rörde sig om att *reformera* ett gammalt ekonomiskt system, eller ens om att skapa något *nytt* ekonomiskt system. Valresultaten i Berlin, Prag, Budapest, Zagreb och Ljubljana hade tillsammans med Polens extremt nyliberala ekonomiska politik, slutgiltigt punkterat alla eventuella drömmar om att finna en "tredje väg". På en direkt fråga, kunde den nyliberale tjeckoslovakiske finansministern Vaclav Klaus lakoniskt konstatera att "tredje vägen leder till tredje världen".

Att det nu var den renodlade marknadsekonomi som gällde, har väl och utförligt förmedlats av massmedierna, men att detta konstaterande samtidigt på intet sätt innebär att vi också kan peka ut *hur* vägen till till den "rena" marknadsekonomi kan eller bör stakas ut är ett faktum som kanske inte alltid har rönt samma uppskattning. Försök från olika västerländska öststatsforskares sida att påtala sådana konflikter som oundgängligen kommer att uppstå mellan allokeringsoch fördelningspolitiska målsättningar, har av kollegor i Öst ofta bemötts med svepande argument av typen "låt oss lösa de problemen när vi kommit dithän".

I djup symbolik över det gamla systemets totala misslyckande, förklarar sig nu

¹ Huruvida detta verkligen var med sanningen överensstämmande, är en helt annan fråga, som vi dock inte skall gå närmare in på här.

ledande reformatorer beredda att kasta sina länder huvudstupa ut i det okända, och att lösa problem efter hand som de uppstår. Polen är i detta avseende en föregångare, förvisso tätt följd av Ungern och Tjeckoslovakien, men icke desto mindre en föregångare, med allt vad detta innebär av möjligheter att göra de misstag andra kan lära av.

Från polsk sida har man ofta menat att detta faktum borde föranleda extra stöd åt just Polen, men argument av detta slag har hittills knappast vunnit något gehör. Gehör borde däremot sådana uppmaningar vinna som hävdar att Polen genom sin politik åtminstone har gjort sig förtjänt av extra uppmärksamhet.

Polens Big Bang

Nya lärdomar

Om erfarenheterna av Ungerns långvariga reformmödor huvudsakligen kan sägas hänföra sig till *politiska* gränser för *ekonomisk* förändring, illustrerar det polska reformarbetet uteslutande sådana problem som uppstår under den verkliga brytningsperioden, under den fas då man går från plan till marknad. De inledande erfarenheterna av Polens reformpolitik blir därmed väsentliga inte bara för Östeuropas framtida utveckling. Här rymms även väsentliga nya inomvetenskapliga kunskaper för våra samhällsvetenskaper, främst då kanske beträffande national-ekonomins antaganden om rationellt beteende.

Mot denna bakgrund är det mycket beklagligt att massmedierna hittills har valt att ägna så mycket intresse – ibland på den rena kändisjournalistikens nivå – åt den innehållslösa reformretorik som har strömmat från Moskva, och så lite åt den verkliga revolution som har inträffat i Warszawa. Man må tycka vad man vill om den nyliberale finansministern Leszek Balcerowicz's fördelningspolitiska ambi-

tioner, men ingen kan förneka att det reformprogram som lanserades i januari 1990, i ett flertal avseenden har varit så framgångsrikt att det i termer av principiell betydelse förtjänar att jämföras med Konrad Adenauers tyska *Wirtschaftswunder*. I synnerhet gäller detta helt avgörande frågor som valutapolitik och inflationsbekämpning.

Inflationsbekämpning

Vid slutet av 1989 var inflationen i den polska ekonomin uppe i en årstakt på omkring 700 procent, och landets relationer till internationella kreditorer var minst sagt ansträngda. Idag är inflationstakten nere kring 50 procent, den polska valutan är konvertibel inom den egna ekonomin, och det veritabla trask av svartväxling som tidigare var ett så framträdande drag i det polska samhällslivet har i ett slag i stort sett upphört att existera. Förändringen är dramatisk, inte minst i stadsbilden. Tidigare dollarfixerade taxichaufförer konkurrerar nu om att få köra för skrynkliga zlotysedlar, och i butikerna finns endast "normala" köer framför diskarna. Bensinprishöjningar gör gatorna allt tommare, medan inkomstomfördelningar gör att polskregistrerade Mercedesbilar blir allt vanligare.

En mycket effektiv inflationsbekämpning var en oundgänglig förutsättning för att åstadkomma denna omvandling, men även andra förtroendeskapande åtgärder i marknadsekonomisk riktning har bidragit till att den tidigare nästintill bankrutta polska ekonomin har fått påtagligt förbättrade relationer till såväl Världsbanken som IMF. Konsekvenserna av den hårdhänta åtstrammingspolitiken är emellertid inte enbart ägnade att förtjusa. Även de negativa ingredienserna är synnerligen framträdande. Såväl industriproduktion som realinkomster har reducerats i mycket betydande grad, och den sociala misären fördjupas med oroväckande hastighet.

Recession

Redan i februari 1990 var industriproduktionen 30 procent lägre än vad den hade varit vid samma tid föregående år, och i mars hade reallönerna fallit med uppåt 40 procent. I början av januari fanns 6 000 arbetslösa och omkring 400 000 lediga platser. I början av juni fanns 450 000 arbetslösa och endast 30 000 lediga platser. Farhågorna för framtiden varierade, men under våren spekulerade många i att man mot årets slut möjligen hade att se fram emot en – eller kanske två – miljoner öppet arbetslösa, detta i ett land som inte har någon erfarenhet av storskalig arbetslöshet, och därmed inte heller några skyddsnet eller någon arbetsmarknadspolitisk beredskap. Vid senaste räkning var arbetslösheten över 750 000, och någon avmattning tycks inte vara inom synhåll.

Mot detta intryck av accelererande recession kan invändas att en stor del av den produktion som nu har fallit bort aldrig har existerat annat än på papper (som luft i planuppfyllnadsrapporter), att en ytterligare del har varit onyttig produktion (utan värde på världsmarknaden), och att många av de som nu registrerats som arbetslösa inte heller tidigare varit sysselsatta, men inget av detta kan avlägsna ett bestående intryck av djupt allvar. Inte minst torde val det totala sammanbrottet för ekonomin i det gamla DDR antyda vad som här ytterligare kan hända.

Återuppbyggnad

Gemensamt för allt det som ovan beskrivits är, att det kan hänföras till reformarbetets inledande och förberedande fas. I Polen är man nu på väg in i transitionsperiodens andra och helt avgörande fas, den där nya entreprenörer skall träda in och fylla upp tomrummet efter de kollapsade statliga företagen. Som jag i en tidigare artikel har påpekat (Hedlund [1990]), finns det i denna fas, på vägen från plan till marknad, en lång rad synnerligen konkreta hinder vilka vi inte på förhand kan

säga hur man bäst skall bemästra. Framför allt rör det sig här om hur privatisering skall genomföras, men till väsentliga faktorer att hålla ögonen på bör vi även räkna sådana centrala faktorer som utländska investeringar och fördelningspolitiska konflikter.

Hit hör också uppgiften att etablera "riktiga" banker, som förmår suga upp och omsätta de betydande tillgångar som faktiskt finns i den polska ekonomin. I polska banker finns helt legalt på valuta-konton omkring fem miljarder dollar, och enligt vissa uppskattningar lär motsvarande tillgångar finnas i madrasser. Mot den polska hårdvalutaskulden på omkring 40 miljarder dollar skall således ställas 10 miljarder dollar i egna tillgångar.

Hur det kommer att gå kan ingen ännu säga. Den åtstramning som hittills har åstadkommit imponerar förvisso, men allt är ingalunda rosenrött. Från sovjetisk sida brukar man anföra att den hårdföra polska reformstrategin inte är möjlig att tillämpa i Sovjetunionen, av den enkla anledningen att man saknar det folkliga stöd den polska regeringen har genom Solidaritet. Även i Polens fall kan man nu börja ifrågasätta hur länge detta folkliga stöd kommer att kunna upprätthållas, hur länge de traditionellt strejkbenägna polska arbetarna solidariskt kommer att stödja den regering som – om än i positiv mening – bär ansvar för stigande arbetslöshet, fallande reallöner och ökande social utslagning. Det är i denna dimension inte bara Polens utan även övriga delar av det gamla Östeuropas framtid kommer att avgöras.

Här finns en betydande risk för bakslag, för att man i missriktad omsorg spänner ut sociala skyddsnet som saknar finansiering, att man på de effektiva företagens bekostnad hindrar utslagning av de mindre effektiva. På denna punkt, mer än kanske någon annanstans väger också det ideologiska arvet från det förflutna mycket tungt. Här är därför också grunden för populism särskilt god. För

Rysslands del i synnerhet ger denna observation betydande anledning till oro.

Rysslands väg till kaos

Sedd mot bakgrund av Polens *Big Bang*, framträder den hittillsvarande sovjetiska reformpolitiken i en om möjligt än mindre förklarad dager än den skulle göra vid en isolerad betraktelse. Icke desto mindre förblir nyhetsvärdet i såväl Michail Gorbatsjov personligen som i hans *perestrojka* oförändrad högt. Trots att alla hittillsvarande försök till ekonomisk reform har misslyckats, och trots att de flesta bedömare nu tycks vara överens om att fredspristagare Gorbatsjovs *perestrojka* aktivt har bidragit till att påskynda dagens sammanbrott, tycks vi icke desto mindre vara beredda att möta ytterligare reformprogram från Moskva med samma stora ovationer som tidigare.

Det senaste i denna allt längre rad är den sk Sjatalinplanen, den mycket radikala reformplan som på blott 500 dagar var tänkt att föra den sovjetiska ekonomin från plan till marknad. Användningen av imperfektum motiveras här av att den politiska situationen sedan planen presenterades har försämrats i sådan grad att man inte längre på något trovärdigt vis kan spekulera om dess utsikter att lyckas. Dilemmat kan enkelt uttryckt sägas bestå i att medan den ryske presidenten Boris Jeltsin har den popularitet och auktoritet som är oundgänglig för att genomföra drakoniska åtstrammningsåtgärder, är det den på hemmaplan genuint impopuläre Gorbatsjov som kontrollerar den likaledes oundgängliga administrativa apparaten.

Sedan Gorbatsjov genom att bryta den sköra pakten med Jeltsin öppet valt att ställa sig på det gamla systemets sida, har möjligheterna att genomföra någon form av konstruktiv förändring med all sannolikhet reducerats till noll. Icke desto mindre finns det i Sjatalinplanens utformning ett antal väsentliga lärdomar att dra. Mest intressant härvidlag är kanske den

programmatiska förklaring som inleder åtminstone det starkt förkortade dokument som har publicerats i sovjetisk press:

"Manskligheten har annu inte lyckats finna något mera effektivt än marknadsekonomin. Marknaden skapar en kraftig stimulans för människans självförverkligande, för en höjning av den ekonomiska aktiviteten och för ett snabbt teknologiskt framåtskridande. Dess självreglerande mekanismer garanterar den bästa samordning av samtliga ekonomiska aktörers verksamhet, ett rationellt utnyttjande av materiella, finansiella och arbetskraftsresurser, och en balans i den nationella ekonomin."²

Mot bakgrund av det som inledningsvis i denna artikel sades om ideologiska implikationer av omvandlingsprocessen i Öst, är även detta en remarkabel text. Place-rad jämte lämpliga utdrag ur det svenska socialdemokratiska partiprogrammet, skulle den verkligen ge anledning att ställa frågan om vilket parti som numera representerar central kontroll och planmässigt tänkande.

Fas ett

Mera konkret består Sjatalinplanen av fyra olika faser. Under de första 99 dagarna, från 1 oktober till 7 januari, var det tänkt att marken skulle förberedas, huvudsakligen genom en radikal nedskärning av det statliga budgetunderskottet, från 120 till blott 5 miljarder rubel. Statens inkomster skulle ökas genom utförsäljning av statlig egendom, däribland bostäder och oavslutade byggprojekt (!), och statliga utgiftsprogram skulle skäras ner via en automatisk budgetdisciplin som får den amerikanska Gramm-Rudmanla-

² Publicerat i bl a *Komsomolskaja Pravda*, 29 september 1990. Den fullständiga texten uppges vara omkring fem gånger lägre, och bl a innefatta en analys av den aktuella ekonomiska situationen.

gen att påminna om en mild västanfläkt. Alla existerande budgetprogram på mer än 500 miljoner rubel skulle strykas automatiskt, och inga nya program på mer än 100 miljoner skulle beviljas. Existerande budgetposter på mellan 100 och 500 miljoner skulle underkastas separata beslut i såväl all-unionella Högsta Sovjetet som i berörda republikers parlament.

Särskilt framträdande måltavlor för denna brutala budgetåtstramning var dels militären och KGB, som skulle skäras ned med 20 procent vardera, dels Sovjetunionens tidigare klienter i Tredje världen, som skulle få se sina bidrag reducerade med 75 procent. Fidel Castro lär vara en av dem som härvidlag drabbas särskilt hårt, då den sovjetiska hjälpen till Kuba uppges ha legat mellan sex och åtta *miljarder* dollar per år, huvudsakligen i form av subventionerad sovjetisk olja och överprisat kubanskt socker.

Av stor principiell betydelse under denna fas var dessutom att statliga och kollektiva jordbruk skulle delas upp i privata ägor, en förändring som, om den hade genomförts, skulle varit den första reella förändringen i sovjetisk jordbrukspolitik sedan Stalins blodiga masskollektivisering. Just därför är det kanske inte heller särskilt sannolikt att en sådan reform skulle lyckas.

Fas två

Under påföljande 150 dagar, från 8 januari till 5 juni, skulle så en omfattande avreglering och privatisering äga rum, parallellt med ett stärkande av den finansiella disciplinen. *Vissa* priser skulle under denna fas släppas fria, men anmärkningsvärt nog göres betydande undantag, för bland annat livsmedel, där låga statliga priser skulle fortsätta att gälla. Stora förhoppningar ställes till att små företag skall skapas och träda i de kollapsade giganternas plats. I denna fas skulle man således ha befunnit sig ungefär på den punkt Polen idag befinner sig, mellan fas ett och

två, med allt vad det innebär av problem beträffande nya entreprenörer och nya investeringar. Någon diskussion om dessa problem föres inte.

Fas tre

Under fas tre, från 6 juni till 1 november, skulle så stabiliseringspolitiken utvecklas, men vad detta konkret var tänkt att innebära är även det mycket oklart. Vid slutet av denna fas var det tänkt att 30–40 procent av industrin skulle ha privatiserats och att priserna på 70–80 procent av alla varor och tjänster skulle ha avreglerats.

Bakom dessa procentsiffror döljer sig ett mycket olyckligt drag, kännetecknande för såväl *perestrojkan*, som för Abalkinplanen, Ryzjkovplanen och Sjatalinplanen, nämligen att man genomgående är mycket explicit beträffande detaljer där ingen precis förutsägelse är möjlig, men betydligt mera svävande i frågor som har avgörande betydelse. Således finns omfattande tidtabellskonstruktioner, med detaljerade kontrollstationer för när olika åtgärder skall vara genomförda, men föga om hur det faktiskt är tänkt att de skall genomföras.

Oklarhet om planens praktiska dimension är emellertid inte ensamt frågetecken beträffande dess utsikter att lyckas. I avsnittet om prisbildning anges att priserna för strategiska varor även fortsättningsvis skulle vara centralt bestämda, och listan på dessa varor är lång, alltifrån olja, gas och stål, till mjölk, bröd, kött, mediciner och skolböcker. Vilket utrymme man i detta system har tänkt sig att det skall finnas för påverkan från marknaden är inte klart. All tillit tycks sättas till att enbart privatiseringar skall vara tillräckligt.

Fas fyra

Under den avslutande fasen, fram till 9 februari 1992, skulle så de första tecknen på återhämtning bli synliga. Hela 70 procent av industrin skulle vara i privata hän-

der, och det existerande systemet med särskilda uppehållstillstånd för bosättning i de större städerna skulle ha avskaffats, i syfte att främja en ökad arbetskraftsrörlighet. Fri prisbildning skulle här sända signaler till producenter om förändringar i efterfrågan och därmed påverka produktion. Nu är vi dock hunna så långt in i framtiden, att planen betydligt mycket mera uttrycker önskemål om hur denna framtid skall se ut än den anger hur man skall ta sig dit.

Lärdomar

En slutsats som måste dominera alla andra beträffande erfarenheter av realsocialism och försök att förändra denna, är att det är ack så lätt att förstöra en marknadsekonomi, men oändligt mycket svårare att återuppbygga det som har raserats. Det är enkelt för progressiva revolutionärer att sparka ut kapitalister och låta staten – eller "folket" – ta över produktionen, men att återinföra det privata ägandet, den fria prisbildningen och den rationella ekonomin är en uppgift av helt annan kaliber.

Hittills finns inga andra erfarenheter av försök till systemskifte än de polska, och dessa är som ovan antytts fortfarande bräckliga. Flera andra reformatorer står förvisso och trampar i farstun, i synnerhet då den tjeckoslovakiske finansministern Vaclav Klaus, men om det går illa för Polen kommer dessa tilltänkta efterföljare att få mycket svårt att driva sina egna program vidare.

Om Polens fortsatta öde således kan sägas vara relevant för den principiella diskussionen kring systemskifte, måste Sovjetunionens fortsatta öde sägas vara synnerligen relevant för hur *verkligheten* kommer att se ut, för i vilken grad sådana förhållanden kommer att råda att någon politik över huvud taget är möjlig.

Den långa eftersläpning som präglar sovjetisk reformdebatt, i relation till exempelvis polsk och ungersk, är i detta per-

spektiv föga uppmuntrande. Jämfört med tidigare sovjetisk reformretorik, är Sjatalins plan förvisso mycket radikal och i vissa avseenden dessutom nyskapande, men samtidigt finns här också många ytterligare ingredienser, utöver de ovan nämnda, som ger anledning till tvivel. I synnerhet gäller detta finansieringssidan, där förhoppningar om att befolkningen skulle köpa aktier i statliga företag synes bygga på lösan grund, och där oviljan att avlägsna de massiva livsmedelssubventionerna på förhand tycktes döma stabiliseringsprogrammet till misslyckande.

Att några verkligt seriösa reformplaner ännu inte presenterats måste också ses mot bakgrund av det kaos som nu råder, och den pessimism som skulle varit befogad även om en perfekt plan hade lagts fram. Bäst har denna pessimism uttryckts i en artikel i tidningen *Literaturnaja Gazeta*, där redaktören V Sokolov [1990] konstaterar att "under de förhållanden som för närvarande råder i vår ekonomi har inget program (om än utarbetat av landets och världens främsta ekonomer, testat på de mäktigaste datorer, och understött av Internationella Valutafonden) några utsikter att genomföras ..."

Det är förvisso i denna situation upp till var och en att göra sina egna spekulationer om vad som kommer att hända, och något rätt eller fel kan här knappast givas. Sokolovs slutsats är hur som haver att militären måste ta över, och återställa ordningen, ty i annat fall, menar han, "måtte Gud skydda våra barn och övriga oskyddiga delar av mänskligheten".

Referenser

- Hedlund, S, [1990], "Från plan till marknad via kaos – om övergångsperiodens politiska ekonomi i Osteuropa". *Ekonomisk Debatt*, Årg 18, Nr 7.
- Sokolov, V, [1990], "K ryuku – pod prikrytiem armii". *Literaturnaja Gazeta*, 12 september 1990.